

byggnadsvård

Alla Helgona kyrka

Alla Helgona socken, Nyköpings kommun
Södermanlands län

Antikvarisk kontroll vid inre och yttre renovering
Rapport 2006:1

Evy Rydergård

Alla Helgona kyrka

Alla Helgona socken, Nyköpings kommun

Antikvarisk kontroll vid inre och yttre renovering
Rapport 2006:1

Evy Rydergård

© 2006 Sörmlands museum

Beställningar kan göras hos:
SÖRMLANDS MUSEUM
Box 314, S-611 26 Nyköping
arkiv.bibliotek@dll.se

Författare: Evy Rydergård, bebyggelseantikvarie
Omslagsbild: Alla Helgona kyrkas portal i väster
Foto, digitalt färg: Evy Rydergård.
Layout: Evy Rydergård

Nyköping 2006:1

Innehåll

Inledning	5
Karaktäristik av kyrkan	5
Åtgärder invändigt	5
Åtgärder utvändigt	5
Förutsättningar	5
Grundläggande principer för vården av det kyrkliga kulturarvet	5
Redogörelse för utfört arbete invändigt	5
Konserveringsarbeten invändigt	7
Begreppen huvudbaner, anvapen, anträd, epitafier	9
Konsekvensanalys av 2005 års byggnadsvård interiört	11
Fortsatt forskning om Kristusskulpturen i altaruppsatsen	11
Öppet hus i Alla Helgona kyrka	12
Kvarstående underhålls- och tillsynsbehov invändigt	12
Gravkor allmänt i Södermanland och vid Alla Helgona kyrka	12
Beskrivning av utförda yttre arbeten på gravkoret	13
Övrigt arbete utvändigt	14
Portalen i väster	14
Handikappramp i väster	14
Konsekvensanalys av åtgärder utvändigt	14
Kvarstående skador och underhållsbehov	14
Nya skador på puts och på tupp i öster	15
Kyrktuppen	15
Följande ´fakta´ har framkommit om äldre tupp	16
Antaganden och fortsatt forskning om tuppen	17
Bilagor, litteratur, muntliga källor, referenser	18
Utförare, tekniska uppgifter och tillägg	18
Diarienummer, publicerat	18
Rapporten med bilagor skickad till ...	19
Rapport utan bilagor skickad till ...	19
CD-skiva med pdf-fil av rapporten, rapportbilder och övriga bilder till Länsstyrelsen och Alla Helgona församling samt Sörmlands museum	

Alla Helgona kyrka, Nyköping

Inledning

Nyköpings Kyrkliga Samfällighet har till ansökan om upprustning av Alla Helgona kyrka, inkommen till Länsstyrelsen 2004-09-15, bifogat Beskrivning och Administrativa föreskrifter, upprättade av Webjörn arkitektkontor samt Förfrågningsunderlag 2004-09-06.

En vårdplan över Alla Helgona kyrkobyggnad är upprättad i december 2004 av Webjörn arkitektkontor.

En Vård- och underhållsplan över Östra klockstapelns har genomförts av Sörmlands Museum 2005. För kyrkogården saknas vårdplan. Kyrkans historik presenteras i vårdplanen och i kyrkoberskrivningar över Alla Helgona kyrka. En byggnadshistorisk undersökning av kyrkan utfördes 1996 av Gunnar Redelius där nya rön framkom.

I arkitekt Margit Webjörns Vårdplan över kyrkan beskrivs stomme, exteriör, interiör och inventarier samt status och åtgärdsförslag inför 2005 års insatser på och i kyrkan, varför dessa uppgifter, som normalt ingår i en antikvarisk rapport, har utelämnats här.

Tyngdpunkten i museets rapport ligger på de kulturhistoriska aspekterna på de vårdinsatser som kyrkan har genomgått under 2005.

Karaktäristik av Alla Helgona kyrka

Kyrkan byggdes omkring år 1600 och är en treskeppig hallkyrka med två pelarrader i mitten. Den ger ett ljvt och luftigt intryck interiört. Koret har en framträdande altaruppsats tillverkad av Nicolaus Enander och är skänkt av Elisabet Kurtzel 1674 liksom predikstolen från samma tid. Altaruppsatsen har barockkaraktär med kraftfulla färger i rött, blått, svart och guld på svulstiga, utdragna former. I den främre delen av kyrkan hänger sexton anvapen, vilket är ett signum för många sörmländska kyrkor. Vid den södra långväggen lät släkten Tungel på 1660-talet uppföra ett gravkapell i barockstil krönt av en lanternin med kors och klot. Kapellet är avfärgat rosa med grå lister. Kyrkan i övrigt är vit.

Åtgärder invändigt

- rengöring av väggar, valv och tak
- stenkonservatorsarbeten på gravhällar
- målerikonservering av altaruppsats, predikstol, anvapen och porträttmålningar
- ljuskronor putsades, armaturer rengjordes

Åtgärder utvändigt

- stenkonservatorsarbeten på västportalen
- underhållsåtgärder på det Tungelska gravkoret
- stenkonsivering av lister på gravkorets fasad
- omfärgning av gravkorets fasad
- förgyllning av gravkorets kors och klot
- målning av gravkorets lanternin
- spricklagning på övrig kyrkofasad
- stuprör av koppar har målats in i fasadkulören

Förutsättningar

Kyrkor byggda före 1939 är lagskyddade enligt Lag (1988:950) om kulturminnen mm. I den lagen ingår även skydd för fornlämningar. Alla Helgona kyrka ligger inom fornlämningsområde 231, Nyköping.

Byggnadsantikvarie Evy Rydergård, Sörmlands museum, har på uppdrag av Länsstyrelsen följt och dokumenterat dessa arbeten, som kan ses som underhållsåtgärder fast på ytterst känsliga föremål och material.

Grundläggande principer för vården av det kyrkliga kulturarvet

Utdrag ur gemensamt dokument mellan Svenska kyrkan och Riksantikvarieämbetet.

- Kyrkorna är ett kulturarv som tillhör alla och skall bevaras åt kommande generationer.
- Kyrkorna är levande gudstjänstrum och ett ovärderligt kulturarv.
- Kulturmiljövårdens uppdrag är att företräda det allmänna vad gäller bevarande av kulturarvet och att i detta arbete göra en avvägning mot församlingens intressen
- Grundläggande principer för god byggnadsvård skall alltid gälla.

Det innebär

- att visa respekt för originalet
 - att verka för reversibla åtgärder (som kan återställas)
 - att använda adekvata/likvärdiga material och metoder
 - att ställa krav på kvalitet i material och utförande
- Kyrkorna skall vara väl dokumenterade.

Redogörelse för utfört arbete invändigt

Putsen på väggar, valv och tak har rengjorts i Alla Helgona kyrka. Metoden väljs individuellt på platsen. Här har försiktig rörelse med en svamp av märket

Murare Benny Karlsson arbetar från skylift i koret med putsrengöring. Stor skillnad syns mellan rent och smutsigt fält.

Väggpartierna ovanför fönstren var hårt nedsmutsade.

Wishab använts, vilket ger en god effekt på nersmutsade, sotiga kalkputsytor. Det blir rent men ytorna slits inte ner.

Decimeterstora ytor som inte har rengjorts, har lämnats som referens i de båda koren samt på norrväggen och läktarvägg för studium av nedsmutsning senare.

Mindre sprickor i putsen behövde lagas, vilket gjordes med lufthårdnande kalkbruk av fabrikat Optiroc. I sakristians tak fanns två större sprickor i valvet i riktning syd/nord. De högs upp och i den östra slogs ekklilar in före lagning med kalkbruk. Den andra sprickan lagades endast med bruk i syfte att kunna göra jämförelse senare.

Från början planerades att endast kalkavfärga de lagade och för hårt smutsade partierna med platsblandad kalkfärg med utgångspunkt från Gotlandskalk. Under arbetets gång med rengöringen framkom att den föregående avfärgningen hade skett med någon tillsats till kalkfärgen, som gav den en hård, blank yta.

Arkitekt, professor Erik Lundberg, som ledde restaurering av kyrkan 1959-1964, godkände uppstruket färgprov av kalkslasyr, enligt Diös' platschefs dagbok.

Om ny kalkavfärgning läggs ovanpå den blanka ytan kan vidhäftning till underlaget bli bristfällig. Museet skickade därför puts- och färgprov till LIWA-gruppen som analyserade tidigare färgbehandling av det invändiga puts-skiktet. Därefter beslutades att kalklimfärg av fabrikatet Pewab fick användas vid 2005 års underhåll. Den färgen är baserad på kalkfärg men har en tillsats av lim. Färgen släpper igenom fukt, vilket är en viktig faktor i samband med putsade interiörer. Fukt som kommer in i materialet måste också kunna vandra ut för att förhindra skador.

Putslagning och kompletterande målning på rengjorda men extra smutsiga ytor gjordes först i de båda koren. Därmed kunde stenkonservatorerna börja sitt arbete med gravhällarna i golven och målerikonservatorerna med målade ytor som altarpuppas och predikstol.

I koret löper en drapering som också var smutsig.

Skillnad syns mellan rengjort och smutsigt parti.

Ett antal mindre rör från vinden mynnade ut synliga i putsen. De hade ingen funktion och fylldes igen och målades över.

Större delen av kyrkans interiör har målats med kalklimfärg, pigmenterad med 10 g grön umbra per enhet (motsvarande 20 g grön umbra enligt Riksantikvarieämbetets kalkfärgslikare Kalkfärg 90).

Dragband, radiatorer och andra järn- och plåt detaljer har målats in i putsytans kulör med linoljafärg. Fönsterbågar har målningsbättrats och moderna material som sladdar och eldosor har målats med alkydfärg.

Under hela arbetsprocessen i kyrkan har olika kompetenser arbetat parallellt.

Konserveringsarbeten invändigt

Både sten- och målerikonservering har utförts. Särskilda rapporter har skrivits av konservatorerna. Rapporten över stenkonservatorsarbete är en fristående rapport medan målerirapporten biläggs museets rapport.

Närke Konservatorn AB, Örebro, målerikonserverer har utfört rengöring och konservering av tio objekt: altaruppsats, predikstol, sexton anvapen, triumfkrucifix, två siffertavlor, Mariaaltare av alabaster, dekorationsmålade ytor i koret, dekorationsmålade väggytor i sakristian samt porträtt av Cantzler Tungel och Carin Rosenstierna.

Dekorationsmålade putsade partier i form av draperier i koret i öster har specialbehandlats av målerikonserverator. En liten färgtrappa har på begäran av museet lämnats som information om underliggande lager. Där framgår att ett blått färgskikt ligger på den understa gråvita kalkputsen. Ovanpå den blå kulören finns ett vitt kalkfärgsskikt och ytterst nuvarande vita kalk/kalklimfärg. Det hängande krucifixet i mittgången gavs efter konservering en ny, lägre och mera vertikal hängning.

Slutbesiktning av de inre åtgärderna gjordes separat för att kyrkan skulle kunna återöppnas med en mäsas på Palmsöndagen den 20 mars 2005.

Stenkonsivering av gravhällar lagda på korens golv innebar t ex att fästa tillbaka ett ansikte på en sten.

Altaruppsatsen var dammig och smutsig.

Några av altaruppsatsens figurer kunde plockas ner för rengöring och konservering i ateljé.

Ansiktet på gravhällen har fästs tillbaka av stenkonservator.

Målerikonservator Gabor Pasztor arbetar på plats i kyrkan med altaruppsatsens kröndel med Kristus och korsfanan på världsklotet. Här saknas skulpturen av Jesus i mitten. Stilen på evangelister och apostlar är utdragen, manieristiskt.

Påbörjad rengöring som ger gott resultat på de nedre figurerna i altaruppsatsen.

Huvudbaner, anvapen, anträd, epitafium

- adlandet och begravningsvapnens tillkomst

Bakgrunden till vapnen/sköldarnas tillkomst går så långt bakåt i tiden som till 1100-talet när en ny sorts militär ryttarsköld kom i bruk. Kungen gav skattefrihet till mindre och större jordägare, som genom rusttjänst, höll stridshäst och rustning till krigsmakten. Det var en företeelse som hade varit förbehållen hövdinga- och stormannaätter. Så kom de in i frälseståndet.

Detta pågår under medeltiden och framåt med fortsättning efter 1626 då riddarhusordningen trädde i kraft och adeln fick ett Riddarhus.

I regel var det den adlade själv som föreslog sin ätts nya namn och vapen, som godkändes och gavs slutlig heraldisk utformning av det kungliga kansliet och regeringen i *sköldebrevet*. Motiven i sköldarna har ofta koppling till militära symboler då adeln ansåg sig vara ett krigarstånd.

Huvudbaner och anvapen/träsköldar är alltså, under 1400-talet till sent 1800-tal, adliga ätters vapensköldar/heraldiska vapen. Huvudbaner bars i gravtåget. De var från början personliga igenkänningsmärken i strid och torneringar men övergick till att bli ärftliga äganderättsmärken. Då blev vapenskölden adelsmannens främsta uttrycksmedel att profilera sig själv och sin ätt.

På Alla Helgona kyrkas altaruppsats, tillkommen på bekostnad av riksrådet och amiralen Erik Ryning samt Elisabeth Kurzel, finns i det nedre partiet deras vapentavlor i ministorlek för att visa vem som bekostat den.

Huvudbaneret, det fullständiga, skulpterade vapnet i trä består av sköld med attribut: hjälm med hjälmprydnad, hjälmbindel och hjälmtäcke samt rangkrona. Grevvar har tre hjälmar med rangkronor, friherrar har två och adlig person har en hjälm.

Den adliga skölden innehåller endast stamvapnet, medan grevliga och friherreliga har flera fält. Då kallas den större skölden *huvudsköld* och stamvapnet, dvs familjens ursprungliga vapen, är då placerat på hjärtplats, hjärtskölden.

Storleken på det skulpterade anvapnet kan vara cirka 0,5-4 m i fyrkant. En vapensköld kunde ändras till form, stil och yttre utsmyckning men aldrig till sitt innehåll.

Begravningsvapnen användes främst från år 1570 fram till 1700-talets slut och bars vid ceremonien över den döde, för att sedan placeras på väggarna i våra sockenkyrkor och i olika släkters gravkor. De är ett kulturhistoriskt viktigt material, unikt för Sverige, och utgörs ofta av bildhuggeriarbeten av hög konstnärlig kvalitet speciellt från svensk stormaktstid (1611-1718).

Ett trettiotal bildhuggare har utfört ungefär 300 stycken huvudbaner till tjugo släkter i Sverige. Nicolaus Enander, som tillskrivs altaruppsatsen och predikstolen i Alla Helgona kyrka, ingår i den bildhuggargruppen. Burchardt Precht (1651-1738) är en mycket stor mästare känd för sin stora konstnärliga hantverksskicklighet som bildhuggare. När bildhuggaren var klar med sitt arbete lämnades det över till en målare/konterfejare, som måste behärska teknik för plåt, trä och tyg. Kulörerna rött, blått, grönt och purpur mot svart och förgyllning i guld och silver var vanliga kombinationer.

I Alla Helgona kyrka finns sexton adliga vapen. Det är oftast oklart vilka som har utfört dem då de saknar konstnärssignaturer.

Nils Nilsson Tungels huvudbanér i Alla Helgona kyrkas Ångakor, krönes av ett örnhuvud vilande på en halvmåne, som i sin tur vilar på den adliga kronan och en hjälm. I centrum skölden med tre örnhuvuden. Skölden hålls på plats och omges av ett svulstigt utsnidad broskverk med anknytning till akantusblad.

Nils Nilsson Tungels huvudbanér som hänger på den västra väggen i gravkoret.

Utformningen av snideriet utvecklas till just den fyligare formen i slutet av 1600-talet. Starka kontraster mellan förgyllda partier, svart färg och röda tungor på örarna. En texttavla finns nertill och en bärstång att hålla vapnet med vid begravningsprocessionen.

På den norra väggen hänger anvapnet till friherre Gustav Tungel (1638-1699). Det friherreliga vapnet har två hjälmar, här med örnhuvud på halvmåne och ett uppstigande krönt lejon. Lejonet är den oftast förekommande figuren av alla heraldiska bilder. Den är upprättstående på bakbenen med huvud och kropp i profil.

Nils Nilsson Tungels huvudbanér med sköld i mitten och tre örnhuvuden. Namnkartusch längst ner. Anvapnet hänger på gravkorets östra vägg.

Detalj av det Tungelska anvapnet. En halvmåne av silver vilar på en krona. Överst tronar ett örnhuvud.

Detalj av övre delen av friherre Gustav Tungels anvapen, som hänger i långhuset på den norra väggen. Två hjälmars visar på friherretitel. Det uppresta lejonet är av silver.

Johannes döparen är placerad på Jesu högra sida.

Altarpuppens yttre dörrar med barockinramning. Samtliga foton tagna efter konservering.

Moses till vänster om Jesus

Anträdet är en träskulptur med grenar där vapenbilder och språkband klagör släktskapet på fädernesidan respektive mödernesidan. Något sådant tydligt träd finns inte i Alla Helgona kyrka, men kan ses i Trosa Lands och Mellösa kyrkor. Det senare trädet är av metall och har nyligen konserverats efter att ha varit försvunnet.

I Alla Helgona finns den Fleetwoodska släktens antavlor, stora och små i en grupp, hängande på den södra korväggen som ett schematiskt träd.

Epitafium eller minnestavla hör till en grav, gravmonument eller gravtumba som ett komplement och var vanliga under 1500- och 1600-talen. De beställdes oftast av prästerskapet men också av herremän. Tavlorna var av trä, sten eller metall. De finns upphängda i kyrkor. De är målade med en framställning av den döde och hans familj och har en inskrift. I Lilla Malma kyrka finns en enklare tavla och i Stora Malms kyrka en tavla med rikt bildinnehåll. Båda från 1590-talet.

Konsekvensanalys av utförda inre arbeten

Ur kulturhistorisk synvinkel är det alltid en svårighet när ett traditionellt byggnadsmaterial har förändrats vid en tidigare underhållsåtgärd.

Här vid Alla Helgona kyrka hade väggar, valv och tak spricklagats med okänt bruk och målats med en färgtyp som var hårdare än en ordinär kalkavfärgning.

Vår avsikt var att endast rengöra ytorna, men eftersom de var ojämnt smutsade uppnådde vi inte ett godtagbart resultat. Den ena ytan efter den andra bedömdes behöva målas över för att ge ett gott estetiskt resultat.

Slutresultatet blev att de flesta ytorna blev målade med en bruten vit kulör och med kalklimfärg, en förstärkt kalkfärg som är fuktgenomsläpplig.

Vi har följt de grundläggande principerna - att visa respekt för originalet och - att våra åtgärder skall vara återställbara utan att skada underlaget.

Vi har ställt krav på 2005 års material och utförande. Underhållet och konserveringsinsatserna har

skett utifrån en helhetssyn på Alla Helgona kyrka med sina gravhällar, gravkor, altarpopsats, predikstol och begravningsvapen. Konservatorn har lämnat särskilda anvisningar om hur tillsyn skall ske av de konserverade föremålen, se bilaga.

Det var intressant att se hela kyrkan med sin ljusa interiör utan några tillägg på väggarna innan begravningsvapnen sattes tillbaka. Upplevelsen blev två helt olika kyrkor. Det starka kulturhistoriska tillägget med begravningsvapnen tar onekligen bort något av det arkitektoniska intrycket av hallkyrka med de mäktiga kalkstenspelarna i färgkontrast med de ljusa väggarna.

Fortsatt forskning

Evy Rydergård, Sörmlands museum har uppmärksammat att krucifixet på altarpopsatsen har en ovanlig framställning av Jesus med vertikalt uppsträckta armar.

Någon godtagbar förklaring till den framställningen har inte lämnats av tillfrågade eller i litteratur i ämnet.

Kristus på korset i mittfältet på Alla Helgona altarpopsats.

Den norra väggen med lampetter men utan anvapen längre fram i koret. Till höger har de hängts tillbaka.

Konservator Heiko Arens, Sörmlands museum, menar att förlagan till krucifixet kan komma från en vanlig framställning i Holland och Tyskland av Jesus på ett smalt kors placerat på kistor. På greve Lars Kaggs kista i Floda kyrka finns en sådan skulptur och i Tråvads kyrka i Västergötland har Jesus rakt uppsträckta armar på altaruppsatsen. Ikonografiskt kan framställningen kopplas till "jansenism", en rigoröst sträng åskådning inom den romersk-katolska kyrkan under tidigt 1600-tal, enligt Nationalencyklopedien. Detta kan bli en intressant forskninguppgift att klargöra.

Öppet hus i Alla Helgona kyrka

När arbeten av olika slag pågick som bäst inne i kyrkan inbjöds allmänheten att göra ett studiebesök den 22 februari 2005. Sörmlands museum tog initiativet, dels för att sprida information om hur hela processen går till vid underhåll av våra kyrkor och dels för att väcka intresse och påminna om att vi alla har ansvar för vårt kulturarv. 150 besökare visade stort intresse.

Arkitekt Margit Webjörn, prästen Ingvar Lindetun, byggnadsantikvarie Evy Rydergård, målerikonservator Gabor Pasztor, stenkonservator Karl-Gustaf Eliasson och generalentreprenören Benny Karlsson med mannar beskrev olika roller, hantverk och metoder i samband med den inre kyrkorenoeringen.

Besökarna medverkade med sina minnen om hur kyrkan har sett ut vid olika tider. Ett bildspel visades om hur rengöring och konserveringen görs.

Kvarstående underhålls- och tillsynsbehov invändigt

De moderna bänkarna bör ges en översyn i limfogarna, speciellt de främre bänkarna, som inte är stabila.

I kyrkan är det för hög temperatur, vilket ger luft-rörelser som påskyndar nedsmutsning av ytor och kan skada träföremålen. Temperaturen bör ligga på + 17 grader. I sakristian har temperaturen varit för låg, vilket kan ha gett upphov till viss mögelbildning i nord-ost. Värmeanläggningens funktion bör kontrolleras och lämplig temperatur ställs in. Sakristians skada besiktigas kontinuerligt.

Gravkor

allmänt i Södermanland och vid Alla Helgona kyrka

I Södermanland fins 124 kyrkor byggda före 1939, ett årtal som hänger samman med lagskyddet enligt Lag (1988:950) om kulturminnen mm. Länet präglas av att det finns nära 90 st tidiga medeltida, romanska kyrkor bevarade och inte så stort antal nybyggda efter den romanska perioden. Kyrkorna har förstörats och byggts om under gotiken i stället för att helt byggas nya.

På 1600-talet ökar ombyggnadstakten igen. Nya kor tillkommer i öster, ofta genom adelns engagemang och ekonomiska stöd. Likaså lät adeln uppföra gravkor eller kapell för sin släkt i kyrkorna långt in på 1700-talet för att manifesteras sin roll i samhället och inom kyrkan. Dessa gravkor utformades på olika sätt. Kyrkor förlängdes österut med källare under. Det gav inga synliga avtryck utvändigt, ex Helgarö kyrka. Under koret i Alla Helgona kyrka finns släkten Fleetwood begravd. Mera attraktivt var att tydligt betona gravkoret även exteriört i öster och låta interiören bli högkor, ex Flen och Floda eller att göra ett genombrott i sydmuren och bygga gravkoret vid sydväggen som vid Alla Helgona kyrka i Nyköping. I Södermanland finns 43 gravkor.

Alla Helgona kyrka byggdes inne i Nyköpings stad med anslutning till Nyköpings hus och slottsträdgården i början av 1600 under Karl IX:s tid. Gravkoret byggdes av hovkanslären Nils Nilsson Tungel (1592-1665) sent 1660-tal.

Angakoret/Tungelska gravkoret efter 2005 års underhållsätgärder. Förgyllt kors och klot saknas här.

Släkten Tungel var genom förläning 1628 ägare till Ånga gård i Svärta socken och ägde Näsby i Bogsta socken. Nils Tungel adlades 1637. Ätten dog ut 1698. Korets källare innehåller 24 kistor varav två är barnkistor för Anna Catarina och David Gyllenklou, som dog inom sina andra levnadsår. Nils Nilsson Tungel jordfästes i Stockholm och kistan har flyttats till Nyköping.

Stilen på koret är enkel klassisk barock i jämförelse med de samtida koren på Husby-Oppunda, (Rosenhane) ritat av Tessin d ä och Floda kyrka, (Kagg). Huvudkulör är rosa med släta grå pilastrar som möter profilerade lister. Koret kröns av en sexhörning lanternin med förgyllt klot och kors. På ett tympanonfält av trä i söder finns två figurer utskurna. Under koret finns källaren.

Interiören i gravkor hade vanligen stramt vitmenade väggar under ett kryssvalv med begravningsvapen och fanor som utsmyckning. I Alla Helgonakoret är väggarna släta och vita och taket består av två korslagda tunnvalv. På väggarna hänger Tungelska huvudbanér, Nils Tungel död 1665 och hans son Nils Nilsson Tungel död 1694. I den gyllene skölden finns tre svarta örnhuvuden med näbbar av guld och röda tungor. En hjälm med nymåne i silver och överst ett örnhuvud till. Lövverk av guld och svart färg omger .

Tungelska släktens gravkällare under Ångakoret. Här finns flera kistor. Den utsmyckade kopparsarkofagen hör samman med Nils Nilsson Tungel. Källa och fotograf Stig Dagerhed, Nyköping, mars 1998.

Det nedre hörnet på den övre listan har förnyats.

Beskrivning av utförda yttre arbeten på gravkoret

Kalkstenslisterna, en övre och en undre horisontal list på gravkoret på den södra sidan av kyrkan, var hårt eroderade och skadade av väder och vind. Flisor av materialet var lösa i vissa avsnitt och mycket material var bortnött. Stenkonserverator tillkallades.

På den övre listan var ett av hörnen kraftigt eroderat. Här syns lågerhuggning/refflor i stenen och profilerna. Sammanlagt lagades fyra hörn.

Gemensamt beslut togs att så få delar som möjligt skulle bytas ut mot helt ny sten, eftersom vi inte kunde veta hur ursprunglig profil sett ut eller tjocklek på varje list. Resten av listerna skulle konserveras med strävan att hejda skadeprocessen men utan ambition att ge listerna perfekta profiler. Museet framhöll vikten av att samverkan mellan nytt och gammalt material måste uppnås. Stenhuggare fick i uppdrag att ta fram de hörn och listdelar som skulle ersättas, se bilaga.

Vid leverans av delarna visade det sig att de var maskinsågade och polerade samt hade en rå yta på det horisontella planet. Den gamla listan har huggna räfflor vertikalt nedanför rund profil. De nya delarna monterades genom borthuggning/sågning av de gamla (340 år) delarna in till visst djup och inmurning med kalkbruk av de nya. Gammal felaktig fogmassa togs bort och ersattes med kalkbruk.

Det blev en påtaglig skillnad mellan gammalt och nytt. Museet räknade med att ytan skulle visa något inslag av hantverksteknik i stil med den gamla lågerhuggningen.

Vårt beslut att måla listerna togs bl a för att skydda övriga skadade lister och för att de har varit målade under någon period. Kopparbleck målades också. Målningen mildrar den stora skillnaden mellan gamla och nya listdelar. PM samt åtgärdsförslag för kalkstenslisterna på gravkoret biläggs.

Utförlig redogörelse om utbyte av fyra hörn på de horisontella kalkstenslisterna finns i en parallell, separat rapport över stenkonserveringen.

Övrigt arbete utvändigt

Arbetet har följt arkitekt Margit Webbjörns Beskrivning samt beslut vid byggmöten. Befintlig kalkavfärgning på koret flagade och kulören bedömdes ha för stort inslag av blått i den rosa tonen. Putsytorna har rengjorts med högtryckstvätt. Koret målades om i rosa kulör med grå lisener. Även här användes kalklimfärg p g a olika brukskvaliteter.

Lanterninen på gravkoret har målats. Kors och klot har förgyllts.

Ett antal sprickor på kyrkans fasad lagades med kalkbruk och färgades in i befintlig gulvit kulör. Stuprör av koppar har vänts med skarvarna utåt och målats in i fasadkulören.

Portalen i väster

Kalkstensportalen, uppsatt 1740 är ett sent exempel på stormaktstidens byggnadskonst. Portalen är utförd i en ljus gul/grå sten. Den hade inga allvarliga skador, men var nedsmutsad och hade begränsat algangrepp samt mindre stänk av stearin och sot.

Stenkonservatorerna har rengjort den med ångtvätt kombinerad med försiktig högtryckstvätt. Se särskild rapport. Förgyllning och målning har utförts, vilket gav ett utmärkt och värdigt resultat för kyrkans entré. På omslagssidan syns portalen.

Handikappramp i väster

En handikappramp har byggts norr om entrén efter ritningar av Webbjörn Arkitekter AB, se bilaga.

Utseendet på rampen och materialet till den har valts med stor omsorg, eftersom entrén till Alla Helgona kyrka är ett känsligt parti. Med öländsk kalksten smälter den in på ett mjukt sätt.

Vid byggande av rampen kunde äldre lämningar komma fram, varvid arkeolog medverkade med schaktkontroll. En minnessten lyftes även från läge för rampen norr om porten och gavs ett nytt läge söder om den. Särskild arkeologisk rapport biläggs.

Konsekvensanalys av åtgärder utvändigt

Borttagning av äldre färgskikt på gravkorets fasader och listverk har skett med en skonsam metod som inte har skadat underlaget. På grund av att avvikande material i bruk och färg användes vid den förra fasadrenoveringen blev vi även här tvungna att använda kalklimfärg till fasaderna. Hållbarheten och kulörbeständigheten är därmed svår att bedöma och garantera. Fasadytan ger också ett stummare intryck än vid användning av kalkavfärgning.

Bättre kommunikation mellan byggmötets representanter och stenhuggaren kunde ha gett bättre anpassning av ny list intill gammal vid listverkets lagningar. Beslutet att byta ut så lite som möjligt var bra med tanke på bristen på belägg hur den ursprungliga listen såg ut. Målningen av listerna genomfördes efter djupa diskussioner. Spår av färg fanns, men vi har inte belagt under vilken tid listerna har varit målade. Eftersom de var kraftigt eroderade har de nu fått ett skydd mot fortsatt förstörelse. Att hindra ytterligare förfall är en viktig uppgift inom kulturmiljövärden.

Stenkonservator Karl-Gustaf Eliasson förbereder förgyllning av ängel i den västra portalen.

Kvarstående skador och underhållsbehov

Slakten Tungel som lät bygga Ångakoret har dött ut. Det innebär att tillsynen i korets källare har upphört vilket i sin tur har medfört att stora skador på kistorna föreligger.

En uppordning, städning och konservering av konstfärdigt utformade kistor bör komma till stånd. Redan i mars 1998 har Stig Dagerhed tagit en bild över tillståndet i källaren, vilket då var alarmerande. Såvida inte något har inträffat sen dess bör saken tas upp och utredas för att förbättra situationen. Se bild sidan 13.

Fönstermålning utvändigt var ej beställd. Församlingen sköter det underhållet själv. På den södra delen av långhuset har fönstermålning skett. På gravkoret är inte det arbetet klart.

På den östra sidan av Ångakoret har det nya färgskiktet med kalklimfärg från 2005 börjat flaga i januari 2006.

Snö och fukt samlas på den vinkelräta listen mot sockeln på gravkoret. Foto vintern 2004/2005.

Nya skador på puts och på tupp i öster

Skador på Ångakorets färgskikt exteriört upptäcktes av Sörmlands museum 2006-01-13. En orsak är sannolikt att kalkstenslisten ligger vinkelrätt ut från fasaden så att snö och vatten ligger kvar på listen. En vinterbild från 2004-2005 styrker den teorin.

När vädret tillåter skall de skadade partierna målas om.

Kyrktuppen

Kyrktuppen i öster hade en spricka i kopparplåten redan i november 2005. Den 19 januari 2006 upptäckte museet att sprickan hade öppnat sig och den övre delen höll på att ramla ner. Ett par veckor senare vek huvudet ner sig under pågående fotografering. Tuppen togs ner från mobilkran och det visade sig att kullagret på fäststängan hade rostat fast så att tuppen inte kunde rotera efter vinden.

Enligt en stämpel på tuppen tillverkades den 14/4 1947 av företaget Anton Johansson, Nyköping, T. & W. J.-N. T & W står för Thore och Walter Johansson.

Under tuppen sitter ett klot av tunnare plåt något tillplattad form. Klotet var utan skador. Tupp och klot har varit målade med guldfärg.

Församlingen beställde en ny tupp av koppar lik denna från 1947. Plåtslagare Kjell Rydberg, Nicopia skar ut den ur två mm tjock kopparplåt. Stängan skall göras ny liksom kullagret. De båda tupparna har ritats av och fotograferats av museet.

Klotet under 1947 års tupp överensstämmer i utformning med klotet under korset på gravkoret, vilket uppfördes på 1660-talet! Något årtal på gravkorets klot har inte uppmärksammas när det förgylldes år 2005.

I avvaktan på förgyllning av den nya tuppen och det gamla klotet har Sörmlands museum gjort efterforsk-

Kyrktuppen på den östra taknocken har spruckit.

Under pågående fotografering vek huvuddelen ner sig. Klotet syns under tuppen. Foto Anki Lütz.

ningar om historien om tuppar på Alla Helgona kyrka före 1947. Det ryktas att en huvudlös tupp beskötts när ryssarna var här 1719 och att tuppen finns!

Följande 'fakta' har framkommit om äldre tupp

1) Enligt avbildning av Alla Helgona kyrka i Erik Dahlbergs Svecia Antiqua finns två takryttare med vimplar före branden 1665.

2) I kyrkans ägo finns en stång med plåtvimpel och årtalet 1746 genombrutet i plåten med klot under.

4) I boken om Alla Helgona kyrka i serien om Rönö härad, författad av Karl af Schmidt och utgiven 1896 står att trots att taket brann av vid branden 1665 räddades "den på taket fästade väderhanen"... "ty ännu 1819 hade den årtalet 1650 (Indebetou)." Schmidt fortsätter: "Möjligen är det densamma, som ännu i dag sitter på kyrktakets östra ända, men sannolikt af ålderdomssvaghet tappat hufvudet, hvilket nu saknas." År 1896 har det alltså suttit en tupp utan huvuddel på kyrkan.

5) På ett fotografi från 1891, bilden publicerad i Karl af Schmidts Anteckningar om Rönö härad finns en tupp på kyrkan.

3) Ett fotografi från sekelskiftet 1900 i Sörmlands museum arkiv visar kyrkan med en tupp på nocken i öster.

6) Efter en artikel i Södermanlands Nyheter 2006 med bild på 1947 års tupp fick museet en ny ledtråd. Anders Andersson, Nyköping lät meddela att det på kyrkan har suttit en tupp, "säkert tillverkad på 1600-talet". Den hade ingått i skrotfirman Franséns köp av skrot 1970 efter Johanssons nedlagda Plåtslageri på Östra Kyrkogatan, vilka i början av 1960-talet (fel) hade fått i

Bo Klevbrandt med en vimpel med årtalet 1746 och tillhörande klot.

uppdrag att göra en ny tupp. Den gamla tuppen låg ihopvikt i en skrotlåda hos Franséns och togs om hand av Tomas Karlsson, som överlämnade den till församlingen år 2000. Det hävdas att den har suttit på kyrkan 1719.

En tupp utan huvud finns alltså förvarad i Alla Helgonas arkiv. Den har även hål som liknar skotthål.

7) På en kopia av den uppmättningsritning som finns över Alla Helgona kyrka från 1928 har inte museet kunnat se om det är en tupp eller vimpel som sitter uppe. En granskning av originalritning bör göras på Riksantikvarieämbetets arkiv ATA.

Detta är framsidan av en huvudlös tupp, som förvaras i kyrkans arkiv. Plåten är tunn och formad med reliefer.

Detta är baksidan/insidan av samma tupp. Kan tuppen ha varit tredimensionell? Den kanske var sammanfogad av två plåtar.

Klotet under tuppen från 1947 är av tunnare gods, ca 0,7 mm. Diameter 0,35 m. Innerhöjd 0,32. Det har liknande utformning som klotet under gravkorets kors.

Detalj av den formade plåten. Hålen i plåten ser onekligen ut som skotthål. Måtten på kvarvarande del av tuppen är 0,55 m bred och 0,50 hög.

Antaganden och fortsatt forskning om den äldre tuppen

Tesen att *ännu 1819 hade den årtalet 1660* har inte kunnat styrkas och om det skulle stämma faller vetskapen att vimpeln från 1746 har suttit på den östra nocken på kyrkan.

Om i stället vimpeln har suttit där från 1746, har den då suttit till 1947? Då kan möjligen den huvudlösa tuppen ha suttit lång tid före 1746.

Kan vimpeln ha suttit i den västra delen av nocken innan takryttaren, som finns nu 2006, monterades upp 1909?

Hur som helst, den äldsta arkiverade tuppen har en fin relief i plåten och har dessutom några skotthål som sägs komma från 1719 när ryssarna var här och uppmanade någon att skjuta och träffa tuppen för att få behålla kyrkan orörd! Det lyckades - tydligen!

1947 års tupp med måtten 0,89 m hög och 0,75 bred. Sprickan syns under fästplåtarna till stängen.

Plåtslagare Kjell Rydberg är klar med den nya kyrktuppen, avritad av den föregående. Tuppen har på begäran av museet fått firmanamnet Nicopia och året 2006 påstämplat.

Kyrktuppen som symbol

På kyrktorn symboliserar tuppen förkunnaren av Kristi lära och manar församlingen till vakenhet i det kristna livet. Den rörliga kyrktuppen som vrider sig och vänder huvudet mot vinden manar de trogna att vända sig mot lärans fiender (ref. Nordisk familjebok). Över 600 kyrktuppar finns i Sverige.

Bilagor

Webbjörn arkitektkontor PM 2005-02-28 Alla Helgona kyrka, Nyköping. Sten utvändigt på Ångakoret.
Sörmlands museums Åtgärdsförslag 2005-03-17 till två listverk på Ångakoret.
Göran Hedin, skrivelse 1997-11-25 med kompletteringar till avsnittet Gravminnen i kyrkoberskrivning.
Mona Bäckbros anteckningar med planskiss juli 2005 om Begravningsvapnen i Alla Helgona kyrka.
Webbjörn arkitektkontor PM 2005-04-08 Alla Helgona kyrka, Nyköping. Utvändiga reparationsåtgärder. Komplettering till Beskrivning.
Närke Konservatorn AB Konserveringsrapport, måleri Närke Konservatorn, Förslag om förvaring, vård och underhållsmetod ang. fasta och lösa inventarier.
M. Webbjörn ritning 2005-10-04 över handikappramp.
PM Arkeologisk förundersökning vid Alla Helgona kyrka, pm 2005-10-26.

Litteratur

Redelius, Gunnar. Alla Helgona kyrka i Nyköping, En byggnadshistorisk undersökning 1996.
Schnell Ivar, Kyrkorna i Södermanland. Gust. Österbergs Tryckeri AB, Nyköping 1965.
von Corswant-Naumburg Inga, Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden, Akademisk avhandling, Ödins förlag. Risbergs Tryckeri AB, Uddevalla 1999.
Dahlby Frithiof, Svensk adelsheraldisk uppslagsbok Dahlby Frithiof, De heliga tecknens hemlighet. Diakonistyrelsens bokförlag, copyright 1963. Malungs Boktryckeri AB, Malung 1963
Raneke Jan, Svensk adelsheraldik med Klingspors Vapenbok sammanställd av Raneke och Corona AB. Berlings Tryckeri Arlöv, 1990
Nilsén Anna, Kyrkorummets brännpunkt. Kungl. Vitterhets Historie och antikvitets akademien, Stockholm 1991. Almqvist & Wiksell International, Stockholm. Bohuslänningens Boktryckeri AB Uddevalla, 1991
Rabén Hans, Träskulptur och snickarkonst i uppsverige under renässans och barock. Bröderna Lagerströms förlag, Stockholm 1934.

Muntliga källor

Bo Klevbrandt, Alla Helgona församling, Nyköping
Stig Dagerhed, Nyköping
Kjell Rydberg, Nicopia, Nyköping
Anders Andersson, Nyköping
Mona Bäckbro, diakon, Nyköping
Märta o Sixten Kjell, Nyköping

Referenser

Sörmlands museums arkiv.

Utförare

Projektledare Margit Webbjörn, Webbjörn Arkitektkontor, Trosa
Generalentreprenör Mälarputs AB, Benny Karlsson, Eskilstuna. Medarbetare Mats Andersson, Leif Wahlman.
Sidoentreprenader:
Stenkultur i Stockholm AB, stenkonservator Karl-Gustaf Eliasson, Stockholm. Medarbetare Rickard Larsson, Anders Eron.
Närkesten, stenhuggeri, Lars Åke Aronsson, Kumla
Närke Konservatorn AB, Örebro, målerikonservator Gabor Pasztor, Madelaine Villanyi, Per Melin
Örebrobudet, transport
EMB Eskilstuna Måleriservice, Jimmy
Lundqvists måleri, Tomas Lundqvist, Nyköping
Sörmlands museum, Björn Pettersson, arkeolog, Sörmlands museum, Evy Rydergård, antikvarisk kontroll

Tekniska uppgifter och tillägg

Församlingen har en materialpärm över 2005 års åtgärder.
1926 togs originalfärgerna fram på altarpussatsen. Ivar Schnell anser troligt att Nyköpingsmålaren Per Målare har målat draperingen i koret 1697, framtagen 1962. De var övermålade med en blå färg som löpte som en nedre meterhög bård runt hela kyrkan fram till 1962.
Kulörer invändig portal till sakristian Servalack Aqua matt, bättringsmålning grå kulör Decmc=0,01, NCS SV 2,90, YO 6,17, YR 1,74, brytbas B 1 1
Ca 400 kvm inre ytor har målats med kalklimfärg.
Kulörer på Ångakoret enligt Riksantikvarieämbetets (RAÄs) kalkfärgslikare:
Rosa putsade väggfält nr 44:6, 450 gr nr 44 bränd terra med inslag av grön umbra, 45 gr nr 30.
Horisontell väggyta under takfot, pilastrar och sockel, grå nr 30:4 grön umbra, 1200 gr nr 30.
Mått på de nya delarna till kalkstenslisten på gravkoret 9 cm hög, 13,5-16 cm djup.
Lister av sten och kopparbleck mellan lister har målats med Lasol linoljefärg, grå nr 5A-36 grå umbra. Troligen var listerna målade före år 1900 och därefter har de frilagts ner till originalmaterialet, möjligen 1909 eller 1960, när några delar i listerna kan ha bytts ut. Dessa var också eroderade 2005. Spår av ljusrosa/beige kulör ytterst på lister, därefter grått, svart, grått. På äldre fotografier ser listerna mörka ut i relation till ett då vitt gravkor.
Skulpterad trädekor i gavelfält på gravkoret, grå nr 4A-36 grå umbra, enligt RAÄ:s linoljefärglikare.
Trädetaljer i lanternin grå nr 5A-36 grå umbra.

Putsade väggytor utvändigt, brutet vitt, nr 94:2, 70 gr nr 94, guldocker.

Portar på kyrkan har oljats med linolja.

Västportalens överdel har målats med täckande linoljefärg lika befintlig i samband med förgyllning. Handikapprampen i väster och vilplan är av Bjärlövs-granit. Rampen är 4 m lång av huggen granit med smågatsten som beläggning. En stenhäll i markläge flyttades från norra till södra sidan av entrétrappan.

Diarienummer

Museets diarienummer antikvarisk kontroll KUS 03 195.

Arkeologisk förundersökning KN-KUS05-212.

Till grund för samtliga insatser ligger Länsstyrelsens beslut enligt Lag (1988:950) om kulturminnen mm.

Länsstyrelsens Beslut 2004-01-09 Tillstånd ang. inventarier. Diarienummer 433-12711-2003.

Länsstyrelsens Beslut 2004-01-12 Tillstånd för stenkonservering och lagning av listverk. Diarienummer 433-12803-2003.

Länsstyrelsens Delbeslut 2004-11-24 Angående putsrengöring invändigt och putsarbeten in- och utvändigt på Ångakoret. Diarienummer 433-8509-2004.

Länsstyrelsens Slutligt Beslut 2005-05-17 Tillstånd för handikappramp. Tillstånd att ingrepp får göras i fornlämningsområde 231 Nyköping. Diarienummer 433-8509-2004, 431-4860-2005

Publicerat

Artikel i Södermanlands Nyheter 2005-02-21

Artikel i Södermanlands Nyheter 2005-03-22

Artikel i Södermanlands Nyheter 2006-02-22

Rapporten med bilagor skickad till

Nyköpings kyrkliga samfällighet, Alla Helgona församling + CD-skiva med digitala fotografier, att. Ingvar Lindetun, Box 97, 611 23 Nyköping.

Nyköpings kyrkliga samfällighet, Samfällighetens kansli, att. Eva Andersson, Box 103, 611 23 Nyköping
Riksantikvarieämbetet, ATA och Bibliotek, Box 5405
114 84 Stockholm

Svenska kyrkan, Strängnäs stift, Box 84, 645 22 Strängnäs

Länsstyrelsen i Södermanlands län

Länsbiblioteket i Eskilstuna

Sörmlands museums arkiv + CD-skiva med digitala fotografier samt museets bibliotek.

Culturum

Rapport, endast kopia av pdf-fil skickad till

Projektledare

Generalentreprenör

Sidoentreprenörer

Konservatorer

Kjell Rydberg, Nicopia, Nyköping

Stig Dagerhed, Ö Bergsgatan 16, 611 34 Nyköping

Mona Bäckbro, Erikslundsvägen 18, 611 61

Nyköping

Märta och Sixten Kjell, Folkungavägen 5 B, 611 34

Nyköping

Björn Bergman, Wittstocksgatan 9, 115 24 Stockholm

Södermanlands Nyheter, Christer Watz, 611 79

Nyköping